

В'ячеслав БОРИСОВ,

orcid.org/0000-0003-0610-644X

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри дизайну

*Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(Старобільськ, Луганська область, Україна) borysow13@gmail.com*

ШРИФТОВА КОМПОЗИЦІЯ ЯК МАЙДАНЧИК ДЛЯ ГРАФІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ

У статті схарактеризовано можливості поєднання традицій шрифтової культури та комп'ютерних технологій у процесі підготовки майбутніх дизайнерів. Серед фахівців із візуальних комунікацій, графічних і шрифтових дизайнерів є інтерес до творчого пошуку нових виразних засобів у сфері шрифтової графіки. Шрифт є одним із базових інструментів при побудові візуальних комунікацій у графічному дизайні. У наш час значні можливості для дизайнерів відкриваються завдяки комп'ютерним технологіям. Векторна та растрова графіка може комбінуватися з аналоговими технологіями, що дає змогу проєктувати різноманітні декоративні шрифти.

Огляд інформаційних джерел свідчить про інтерес дизайнерів до розробки різноманітних шрифтів і експериментальної типографії. Декоративний шрифт можна проєктувати із загальною метою або для конкретного дизайн-проєкту. Захоплення сучасної молоді стильними шрифтовими композиціями, виконаними традиційними інструментами, дозволяє проєктування шрифту використовувати як майданчик для гри з конструкціями, формами, образами, емоціями. Вивчення майбутніми дизайнерами таких питань, як історія розвитку шрифту, його класифікації, структура і використання, сприяють професійному становленню. У своїй професійній діяльності дизайнер стикається з використанням готових шрифтів, тому студенту доцільно не тільки навчитися правильно використовувати готові зразки, а й створювати власні емоційно забарвлені шрифти.

У процесі роботи зі шрифтом фахівцю необхідно знати вимоги, що висуваються до сучасних шрифтів, правила роботи зі шрифтом, уміти вибирати шрифти відповідно до теми, створювати шрифтові композиції. Велике значення у становленні шрифтової культури має володіння технікою виконання шрифту, графічними і композиційними прийомами. Свобода доступу до шрифтів будь-яких стилів і часів ставить особистість перед проблемою естетичного вибору. Технологія проєктування декоративних шрифтів на засадах випадкового та закономірного, раціонального та ірраціонального актуалізує в шрифтах і типографії ультрамодні контрасти рандомних уподобань і еkleктики, що відповідає часу.

Ключові слова: *графічний дизайн, дизайнер, шрифт, шрифтова композиція, каліграфія, леттерінг.*

Viacheslav BORYSOV,

orcid.org/0000-0003-0610-644X

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Design

Luhansk Taras Shevchenko National University

(Starobilsk, Luhansk region, Ukraine) borysow13@gmail.com

FONT COMPOSITION AS A PLAYGROUND FOR GRAPHIC EXPERIMENTS

The article describes the possibilities of combining the traditions of font culture and computer technology in the training of future designers. Among specialists in visual communications, graphic and font designers there is an interest in the creative search for new expressive means in the field of font graphics. Font is one of the basic tools in building visual communications in graphic design. Nowadays, significant opportunities for designers are opened up by computer technology. Vector and raster graphics can be combined with analog technologies, which allows to design a variety of decorative fonts.

A review of information sources indicates the interest of designers in the development of various fonts and experimental typography. A decorative font can be designed for a general purpose or for a specific design project. The fascination of modern youth with stylish font compositions, which are made with traditional tools, allows you to use the design of the font as a platform for playing with designs, shapes, images, emotions. The study of future designers such issues as the history of the font, its classification, structure and use, contribute to professional development. In his professional activity, the designer is faced with the use of ready-made fonts, so the student should not only learn to use ready-made samples, but also create their own emotionally colored fonts.

When working with the font, the specialist must know the requirements for modern fonts, the rules of working with the font, be able to choose fonts according to the theme, to create font compositions. In the formation of font culture, the

mastery of the technique of execution of the font, graphic and compositional techniques is of great importance. Freedom of access to fonts of all styles and times puts the individual in front of the problem of aesthetic choice. The technology of designing decorative fonts on the basis of random and regular, rational and irrational actualizes in fonts and typography the trendy contrasts of random preferences and eclecticism, which corresponds to the time.

Key words: *graphic design, designer, font, font composition, calligraphy, lettering.*

Постановка проблеми. Однією з головних характеристик сучасного суспільства є його комунікативність, яка орієнтована на сприйняття будь-якої складної інформації за допомогою простих візуальних форм. Графічний дизайн є найбільш мобільним у візуальному мистецтві, оскільки його основною метою є візуалізація інформації, призначеної для широкомасштабного розповсюдження та покращення якості життя шляхом координації навколишнього середовища.

У сучасному графічному дизайні каліграфія набула нового значення – персоніфікації з метою гармонізації навколишнього середовища. З появою можливостей створення великої кількості однакових товарів, у тому числі продуктів графічного дизайну, одночасно зросла потреба в персоніфікації та комп'ютеризації каліграфічних композицій.

Аналіз досліджень. Останніми роками було захищено кілька кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам графічного дизайну. Зокрема, це роботи О. Калашнікової «Зображальний аспект візуальної мови графічного дизайну (на матеріалі плаката)» (Калашнікова, 2011), А. Макарової «Засоби побудови образу в графічному дизайні: система структурних взаємозв'язків» (Макарова, 2014), О. Квітки «Морфологія і функція графічних знаків у дизайні візуальних комунікацій» (Квітка, 2014). Автори цих досліджень ретельно вивчили окремі важливі аспекти графічного дизайну, але наукові завдання цих робіт не передбачали дослідження усього комплексу питань, пов'язаних із сучасними тенденціями та розвитком графічного дизайну.

Останнім часом спостерігається інтерес до поєднання можливостей сучасних технологій із традиційними художніми засобами та прийомами, що відкриває нові шляхи для створення сучасних розробок у галузі графічного проектування. Ми погоджуємося з позицією А. Терещенка і К. Чернявського, які стверджують: «Сьогодні, в століття інформації, можна зустріти масу логотипів, веб-сайтів, постерів та багато інших продуктів графічного дизайну з використанням різних каліграфічних стилів. Сучасні каліграфічні роботи досить сильно відрізняються від класичної каліграфії, де ми звикли бачити чіткі літерні форми. На зміну приходять шрифти, сповнені експресії та нестан-

дартних рукописних форм. Саме тому сучасні дизайнери сьогодні вчать не тільки володінню комп'ютерними сортами, але й опановують мистецтво рукописного шрифту» (Терещенко, Чернявський, 2016: 1).

Мета статті – розглянути поєднання традицій шрифтової культури та комп'ютерних технологій, їх застосування у підготовці майбутніх дизайнерів.

Виклад основного матеріалу. Підготовка майбутніх професіоналів у сфері графічного дизайну і прикладної графіки ґрунтується як на опануванні традицій шрифтової культури, так і на вивченні комп'ютерних технологій. Саме на перетині цих сфер виникає майданчик для експериментів. Композиційні завдання, що розв'язуються у процесі створення сучасного леттерінгу, залежать від інструментарію і стилю. Шрифтові композиції є частиною проектів, що затребувані в різноманітних сферах життя.

З появою і розвитком комп'ютерних технологій відбулися зміни і в графічному дизайні. Змінився процес дизайну, комп'ютер став улюбленим і бажаним інструментом. Техніцизм почав вимагати альтернатив, що спричинило повернення дизайнерів до традиційних інструментів – ручних форм графіки і каліграфії. Стали модними написи і шрифтові композиції, виконані вручну, пензлем або пером, невіртуальною рукою графіка. Нині цей тренд продовжує поширюватися.

Дж. Бодоні, знаний майстер типографіки, два сторіччя тому, розмірковуючи над красою літер, писав, що на сприйняття шрифту впливає мода, але при цьому літери мають бути витонченими, і «витонченість тут – більше, ніж у будь-якому іншому мистецтві, – визначається достатньою невимушеністю ліній, їх свободою, сміливістю, легкістю. Водночас вони повинні мати таку точну форму, таку зрозумілу градацію товщини штрихів, щоб навіть дуже прискіпливий спостерігач не зміг відшукати можливості для покращення. Отже, правильним буде саме тут наголосити: літери виходять витонченими тоді, коли їх пишуть не поспіхом і з примусу, не з напруженням і зусиллям, а з радістю і любов'ю», але в наборному шрифті цінується не тільки витонченість, а також «впорядкованість, ретельність, гарний смак» (Бодоні, 1987: 67–68). Нині молодь

із захопленням сприймає призабуті шрифтові форми.

Значимо, що комп'ютер став головним інструментом професіонала у сфері графічного дизайну. Відомо, що нове – це добре забуте старе, і, мабуть, не випадково виник інтерес до шрифтових форм минулого. Шрифтові композиції прикладного спрямування отримали модну назву «леттерінг» (lettering, hand lettering). Під цим поняттям розуміється стильна шрифтова композиція, виконана традиційними інструментами для письма – пером, пензлем і навіть крейдою. Інтересу до ручного письма сприяє поява нових високотехнологічних інструментів, призначених для цього, таких як акварельні маркери, маркери з наконечником у вигляді сталевого широкого пера (parallel pen), маркери з наконечником у вигляді пензля (brush pen). Більш доступними стали комп'ютерні планшети і стилуси, які при використанні відповідного програмного забезпечення дають змогу імітувати різноманітні інструменти для письма.

«Сучасна каліграфія представлена у двох напрямках. З одного боку, традиційна, «чиста каліграфія», що визнає тільки папір і чорнило, а з іншого – цифрова каліграфія, що використовує інші інструменти: сканер, графічний планшет і комп'ютер. Для будь-якої каліграфічної роботи можна створити безліч варіантів, змінивши її текстуру, колір, структуру і масштаб. Поняття «цифрова каліграфія» ускладнене тим, що чіткого кордону між традиційною і цифровою каліграфією не визначено: якщо вважати визначальним фактором технологію створення каліграфічної композиції за допомогою графічного редактора, то подальша цифрова обробка вже виводить каліграфічну композицію на кордон між класичною каліграфією та леттерінгом» (Терещенко, Чернявський, 2016: 4).

Студентам, які здобувають освіту за спеціальністю «Графічний дизайн», доцільно давати завдання на виконання шрифтових композицій із першого семестру навчання. Вивчаючи історію шрифту, в процесі ознайомлення з різноманіттям шрифтових гарнітур, під час аналізу принципів письма різними стилями вони починають розуміти, що шрифтова форма істотно залежить від інструмента, яким пишуться літери. Перший рік навчання доцільно присвятити опануванню знань шрифтів і формуванню навичок володіння інструментом. На наш погляд, другий рік навчання доцільно присвятити опануванню прийомів експресивного письма пензлем і створенню власного авторського леттерінгу.

Сучасний леттерінг використовується у багатьох сферах, не тільки у вітальних листівках, на які збе-

рігається постійний попит (подібні листівки спроможні передати почуття і емоції тим, кого ми цінуємо, любимо). Сучасний леттерінг затребуваний для створення атмосфери приємного відпочинку у кафе і ресторанах, а також для надання неповторного образу інтер'єру. Часто він створюється як мотивуючий лист із гаслом або афоризмом, що допомагає налаштуватися вранці на потрібну хвилю. Створення такого леттерінгу вимагає поетапності в роботі. На початку необхідно вибрати потрібний формат аркуша. Далі відбувається робота з літературним текстом, проникнення у його смисл. Професіонали розуміють, що в типографіки і каліграфії спільна мета – якомога точніше передати зміст, який автор вкладає у свій текст. Вибір емоційного настрою може відбуватися інтуїтивно.

Робота з вибору шрифту, його деталей і стилю початково залежить від змісту, але цей вибір може бути виконаний і під впливом зовнішніх чинників або визначатися вибором інструменту для письма і малювання літер. Для створення шрифтових композицій можуть бути використані різноманітні інструменти, такі як ширококінцеве перо або плаский пензель, що створюють схожі шрифтові форми, гострокінцеве перо або пензель із гострим кінцем. Експресивні рукописні форми у поєднанні з наборним шрифтом і типографікою утворюють нескінченну різноманітність рішень.

Можна припустити, що типографіка – це той самий леттерінг, але без використання ручної графіки. У композиції можливе поєднання чітких текстових шрифтів і шрифтів, створених на основі каліграфії або рукопису. Якщо подібні шрифти розроблено професійно, результат їх використання у композиції не відрізняється від напису, створеного рукою митця. Для шрифтових композицій характерним є використання світлового контрасту – світлий шрифт на темному фоні або темний шрифт на світлому. Досить часто колористика зовсім не бере участі в цьому процесі. Але у деяких випадках, коли зміст тексту вимагає того, колір може стати активним елементом шрифтової композиції.

Робота з двовимірним простором, площиною є важливим етапом у створенні леттерінгу. Саме тут доводиться враховувати і формат, і розмір, і сенсові доміанти в тексті. Від загального настрою залежить, чи буде композиція лише динамічною або тільки статичною, або ж динаміка буде поєднуватися із статикою. На цьому етапі важливо визначити місце, де буде розміщено акцент – композиційна доміанта – і наявність у композиції додаткових елементів, окрім шрифтових. Сучасні технології дають змогу використовувати різноманітні фонові ефекти під час створення леттерінгу, що посилю-

ють емоційність всієї композиції. Важливо, щоб фонове зображення не заважало сприймати текст. Головним тут стає співвідношення шрифту і простору – яким чином представлені форми всередині літер та за їх межами. Простір, що оточує шрифт, несе інформацію так само, як слово і пауза в живій мові, як звук і тиша в музичному творі.

Композиція може бути відкритою у просторі стіни, просторі аркуша, просторі екрану або може бути замкненою в рамку, що обмежує шрифт. Такі рамки можуть мати будь-яку конфігурацію, наприклад, як у роботах Dave Foster, де функцію рамки виконують і кольорова плашка (Foster, 2021), і силуетний малюнок. Згідно з рукописною традицією, розчерк (див. рис. 1), флоріш-каліграфія (Calligraphy Flourishing) слугує для організації простору на графічному аркуші (Lupfer, 1982). У подібній графіці використовуються всі композиційні прийоми, що позначені такими категоріями, як контраст, нюанс, симетрія, асиметрія, статика, динаміка, пропорції, ритм.

Шрифтові композиції можуть мати: вісь симетрії, що розташована посередині аркуша; діагональне рішення, коли рядок виявляє діагональ аркуша. Діагональ може бути виявлена підстрочними і надстрочними елементами літер. Зустрічаються композиції з діагональним заповненням усього простору. Але варто враховувати специфіку: ми читаємо і пишемо зліва направо, і традиційно діагональ, виявлена рядком, – це висхідна діагональ, а спадна діагональ створює відчуття падіння, а тому зазвичай не використовується.

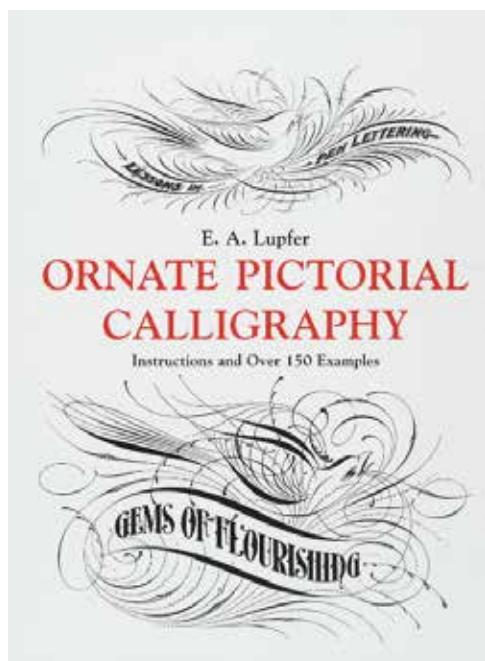

Рис. 1. Рукописна традиція в роботах Е. А. Lupfer

У сучасному леттерінгу, на наш погляд, досить часто використовується центрична композиція, в якій шрифт розміщується на плашках різної форми, а їх конфігурація залежить від напрямку всієї роботи. Завдяки використанню комп'ютерних технологій у графічному дизайні створення складних композиційних рішень полегшується; в єдиній композиції рукописні елементи і шрифт, створений на підґрунті каліграфії, можуть поєднуватися з наборним шрифтом, що має інші пластичні характеристики. Комп'ютерна обробка – це необхідна умова утворення сучасного леттерінгу, призначеного для тиражування засобами поліграфії. Для подальшої обробки в графічному редакторі створені на папері графічні елементи мають скануватися в режимі з найбільшою роздільною здатністю.

Якщо каліграфічні елементи переводяться у векторний формат, трасування має відбуватися із застосуванням стилю фотографії високої точності для збереження особливостей форми знаків, отриманих на папері. Якщо зображення необхідно зберегти в растровій графіці, якість її також має бути найвищою для збереження деталей знаків, отриманих на папері. Зазвичай ретуш і корекція кольору, а також остаточне колористичне рішення здійснюються в графічних редакторах. Варто пам'ятати, що сучасне програмне забезпечення дає змогу працювати з каліграфічними формами за допомогою стилуса і графічного планшета. Результат такої роботи майже не буде відрізнятися від вигляду шрифту, виконаного на папері, і тільки фахівець може відрізнити текст, написаний на папері і сканований, від виконаного з самого початку у цифровому форматі.

Цифрових шрифтів для кириличної абетки, створених за ескізами майстрів каліграфії і призначених для використання у леттерінгу, на жаль, не так багато. Нині ця царина творчості відкрита для всіх, хто професійно володіє інструментами для письма й опанував програми для редагування шрифту. Отже, робота над леттерінгом проходить стадії ескізування, створення шрифтової композиції і відпрацювання, вдосконалення композиційного рішення. Вибір матеріалу, паперу і способів друку також важливі при створенні шрифтової композиції, що має прикладний характер. Сучасний леттерінг тиражується на різних матеріалах, таких як папір, тканина, пластик, скло.

В останні роки став затребуваним друк, при якому друкарська форма залишає легкий рельєф на поверхні паперу (застосовується під час створення візитівок, вітальних листівок, запрошень та інших малих форм). Властивості аркуша паперу доцільно

враховувати і при цифровому друку. Вони визначають тонкощі сприйняття графічної композиції. Важливими для сприйняття композиції, особливо в разі друку оригіналу в техніці шовкографії, є особливості вигляду фарби, що лягає на папір.

Серед майстрів графіки ХХ ст., чий твори привертають нашу увагу з огляду на тему, що розглядається, виділимо видатного графіка С. Чехоніна, який у 20-х роках ХХ ст. створював складні шрифтові композиції з власним підходом до організації композиційного ладу. Для них характерна напружена ритміка, що диктувалася духом того часу, вона відчувається в елементах літер розроблених ним шрифтів і зазвичай не виражена в його графічних композиціях (Домбровский, Кричевский, 2014: 77). Український художник-графік Г. Нарбут у вирішенні літер абетки об'єднав досягнення як української рукописної та друкованої книги, так і західноєвропейських майстрів шрифту (Українська, 2020). На думку П. Білецького, Г. Нарбут раніше за своїх сучасників-мистецтвознавців відчув своєрідну чарівність українського народного примітиву та парсун (Белецкий, 1985: 151).

Сьогодні часто згадують естонський леттерінг 60-х років ХХ ст. Його пов'язують із майстром Villu Toots (Андерсон та ін., 2017), який досконало володів шрифтовою формою (див. рис. 2), але поступово відійшов від традиційних способів роботи з пером і пензлем та звернувся до японської каліграфії. У результаті був сформований стиль так званої хореографічної каліграфії, в якій головним є естетичний складник напису, експресія, а не комунікативна функція.

Безумовно, варто знати правила і традиції. Китайські майстри говорили: «Осягнення суті законів веде до свободи від них» (Слово, 2001: 346). У давнину цінували в каліграфії свободу, природність і рухливість – якості, які не втратили цінності і сьогодні. У сучасному леттерінгу, на думку багатьох дослідників, відчувається вплив національних традицій. Усім відомі твори майстрів арабської каліграфії або китайської експресивної графіки, які вплинули на розвиток сучасних тенденцій у світі шрифтової культури. У сучасному американському леттерінгу відчувається вплив школи письма гострокінцевим пером, що розвинулася у США у другій половині ХІХ ст.

Висновки. Сфера використання леттерінгу досить широка – це упаковка, рекламні плакати, іконки, логотипи, оформлення обкладинок книжок, меню, вітрин, інтер'єрів тощо. Шрифтові композиції на вітальних листівках є продовженням традиції рукописних вітань, віддзеркаленням традиційної культури шрифту. Отримує розвиток леттерінг в екранному мистецтві – динамічна типографіка у титрах фільмів і рекламних роликах.

Сучасний леттерінг є важливим елементом потужних графічних проєктів із брендингу та айдентики, а отже, студентам доцільно вивчати кращі зразки, створені майстрами. У студентів, майбутніх графічних дизайнерів, важливо виховувати повагу до традицій минулого і сміливість, що дасть змогу створювати нове у сфері шрифтової графіки.

Рис. 2. Зразок обкладинки книжки і каліграфічна робота Villu Toots

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Калашнікова О. А. Зображальний аспект візуальної мови графічного дизайну (на матеріалі плаката) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.07. Харків, 2011. 20 с.
2. Макарова А. Л. Засоби побудови образу в графічному дизайні: система структурних взаємозв'язків : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.07. Харків, 2014. 200 с.
3. Квітка О. Л. Морфологія і функція графічних знаків в дизайні візуальних комунікацій : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.07. Харків, 2014. 200 с.
4. Терещенко А. А., Чернявський К. В. Вплив цифрового прогресу на класичну каліграфію. Зародження лете-рінгу як засобу сучасного дизайну. *Технології та дизайн*. 2016. № 2 (19). С. 1–7.
5. Бодони Дж. О письменности и книгопечатании. *Книгопечатание как искусство* : сборник / пер. с итал. И. Е. Бабанова. Москва, 1987. С. 59–84.
6. Foster Type, 2021. URL: <https://www.fostertype.com/> (дата звернення: 26.03.2021).
7. Lupfer E. A. *Ornate Pictorial Calligraphy: Instructions and Over 150 Examples*. Dover Publications, 1982. 80 p.
8. Домбровский А. А., Кричевский В. Г. Два шрифту одной революции. Москва : Мастерская, 2014. 224 с.
9. Українська абетка. Малюнки Георгія Нарбута / упоряд. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. 64 с.
10. Белецкий П. А. Георгий Иванович Нарбут. Ленинград : Искусство, 1985. 240 с.
11. Андерсон М., Григорьев Е., Мацуев О. Виллу Тоотс: Сто книжных обложек. Москва : Шрифт, 2017, 128 с.
12. Слово о живописи из сада с горчичное зерно / пер. с кит. Е. В. Завадская. Москва : В. Шевчук, 2001. 508 с.

REFERENCES

1. Kalashnikova O. A. *Zobrazhalnyi aspekt vizualnoi movy hrafichnogo dyzainu (na materialy plakata)* [Figurative aspect of the visual language of graphic design (based on the poster)] : avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznnavstva : 17.00.07. Kharkiv, 2011. 20 s. [in Ukrainian].
2. Makarova A. L. *Zasoby pobudovy obrazu v hrafichnomu dyzaini: sistema strukturnykh vzaiemozviazkiv* [Means of image construction in graphic design: a system of structural relationships] : dys. ... kand. mystetstvoznnavstva : 17.00.07. Kharkiv, 2014. 200 s. [in Ukrainian].
3. Kvitka O. L. *Morfolohiia i funksiia hrafichnykh znakiv v dyzaini vizualnykh komunikatsii* [Morphology and function of graphic signs in the design of visual communications] : dys. ... kand. mystetstvoznnavstva : 17.00.07. Kharkiv, 2014. 200 s. [in Ukrainian].
4. Tereshchenko A. A., Cherniavskiy K. V. *Vplyv tsyfrovoho prohresu na klasychnu kalihrafiu. Zarodzhennia letterinhu yak zasobu suchasnoho dyzainu* [The influence of digital progress on classical calligraphy. The conception of lettering as a means of modern design]. *Tekhnolohii ta dyzain*. 2016. № 2 (19). S. 1–7. [in Ukrainian].
5. Bodoni Dzh. *O pismennosti i knihopechatanii* [About writing and printing]. *Knihopechatanie kak iskusstvo* : sbornik / per. s ital. Y. E. Babanova. Moskva, 1987. S. 59–84. [in Russian].
6. Foster Type, 2021. URL: <https://www.fostertype.com/> (accessed 26 March 2021) [in English].
7. Lupfer E. A. *Ornate Pictorial Calligraphy: Instructions and Over 150 Examples*. Dover Publications, 1982. 80 p. [in English].
8. Dombrovskii A. A., Krichevskii V. H. *Dva shrifta odnoi revoliutsii* [Two fonts of one revolution]. Moskva : Masterskaia, 2014. 224 s. [in Russian].
9. *Ukrainska abetka. Maliunky Heorhii Narbuta* [Ukrainian alphabet. Drawings by Georgy Narbut] / uporiad. O. Savchuk. Kharkiv : Vydavets Oleksandr Savchuk, 2020. 64 s. [in Ukrainian].
10. Beletskii P. A. *Heorhii Ivanovich Narbut* [Georgy Ivanovich Narbut]. Leninhrad : Iskusstvo, 1985. 240 s. [in Russian].
11. Anderson M., Hrihorev E., Matsuev O. *Villy Toots. Sto knizhnykh oblozhek* [Villy Toots: One Hundred Book Covers]. Moskva : Shrift, 2017. 128 s. [in Russian].
12. *Slovo o zhivopisi iz sada s horchichnoe zerno* [The Mustard Seed Garden Manual of Painting] / per. s kyt. E. V. Zavadskaia. Moskva : V. Shevchuk, 2001. 508 s. [in Russian].